STRATEJİK DÜŞÜNCE ENSTİTÜSÜ
SDE
INSTITUTE OF STRATEGIC THINKING

2014 İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ve TÜRKİYE'NİN İNSANİ GELİŞME PERFORMANSI

Arda AKÇİÇEK

SDE RAPOR
Mart, 2015

Yazar Hakkında

Arda AKÇİÇEK

Lisans öğrenimini 2010 yılında Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamlayan Akçiçek, aynı yıl Hacettepe Üniversitesi'nde siyaset bilimi doktorasına başladı. Doktora çalışmasını Hayekyen gelenekte kültür ve sosyal düzen üzerine yürüten Akçiçek, aynı zamanda Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisidir.

Liberal Düşünce Topluluğu'nun akademik kurul üyesi olan Akçiçek, Liberal Düşünce Dergisi'nin yardımcı editörlüğünü yürütmekte, aynı zamanda Hürfikirler ve The Global Entrepreneur adlı internet yayınlarında yazarlık yapmaktadır.

STRATEJİK DÜŞÜNCE ENSTİTÜSÜ — SDE — INSTITUTE OF STRATEGIC THINKING

SDE - STRATEJİK DÜŞÜNCE ENSTİTÜSÜ
Çetin Emeç Bulvarı A. Öveçler Mahallesi 4. Cadde 1330 Sokak No: 12
06460 Çankaya - ANKARA / TÜRKİYE
Tel: +90 312 473 80 45 • Faks: +90 312 473 80 46
www.sde.org.tr • yayin@sde.org.tr

2014 İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ve TÜRKİYE'NİN İNSANİ GELİŞME PERFORMANSI
Mart 2015, Ankara

Yayına Hazırlayanlar:
Mehmed Cahid Karakaya
Adem Karaağaç
İbrahim Kaya
Hasan Gökmeşe

Tasarım-Baskı:
Mans Medya Yapım Yayın Ajans Ltd. Şti. Oğuzlar Mh.
1364. Sk. 2/4 Balgat/ANKARA • Tel: +90 312 287 77 35 • **www.mansmedya.com**

SUNUŞ

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı *(UNDP) tarafından 1990 yılından beri düzenli olarak belli parametreler ışığında hazırlanan İnsani Gelişme Endeksi'nde (İGE), Türkiye 187 ülke içinde 90. sıradayken, 2014 yılında 21 basamak ilerleyerek 69. sıraya çıkmıştır. Bu ilerleme, özellikle İnsani Gelişme Endeksi'ne esas teşkil eden konularda daha sağlıklı verilerin UNDP'ye iletilmesi ile sağlanmıştır. Ancak Türkiye'nin mevcut durumda ilgili indekste daha yukarılara ilerlemesi geliştirilecek yakın, orta ve uzak erimli kamu politikaları ile mümkündür.*

Geliştirilecek bu politikalar ve sağlıklı veri akışının sağlanması ile yakın zamanda Türkiye için İGE'de yeni bir sıçramanın olması beklenebilir. SDE olarak 25 Ağustos 2014 tarihinde bir İnsani Gelişme Endeksi üzerine bir çalıştay gerçekleştirmiştik. Üst düzey katılımın olduğu çalıştay, konuya dikkat çekmeyi başarmıştır. Çalıştaya; Mustafa İsen (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri), Gökhan Çetinsaya (YÖK Başkanı), Doç. Dr. Yusuf Tekin (Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı), Nesrin Çelik (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Müsteşarı), Veysel Erdel (Milli Eğitim Bakanlığı Stratejik Geliştirme Başkanı), Mahmut Evkuran (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanı), Gülser Ustaoğlu (Aile ve Sosyal Politikalar B. Kadının Statüsü Genel Müdürü), Prof. Dr. İrfan ŞENCAN (Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürü), Mehmet Atasever (Sağlık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Daire Başkanı), Dr. Nesim Türkaslan (Aile ve Sosyal Politikalar B. Strateji Geliştirme Başkanlığı), İsmail Demirel (Kültür ve Turizm Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı), Sırma Demir Şeker (Kalkınma Bakanlığı Uzmanı), Yusuf Yüksel (Kalkınma Bakanlığı Uzmanı), Recep Korkmaz (YÖK Başkan Asistanı), Doç. Dr. H. Emrah Beriş (Gazi Üniversitesi), Işıl Kurnaz (Gazi Üniversitesi), Arda Akçiçek (Hacettepe Üniversitesi), Prof. Dr. Birol Akgün (SDE Başkanı), Dr. Murat Yılmaz (SDE İç politika ve Demokratikleşme Programı Koordinatörü), Ahmet Kızılkaya (SDE Uzmanı) ve M. Kürşad Birinci (SDE Uzmanı) gibi isimler katılmışlardır.

Çalıştayda, ilgili kurum ve kuruluşların bu konuda ne tür katkılar sağlayabileceği ve ortak bir platform için nelere ihtiyaç duyulduğu konuları tartışılmıştır. O dönemde yeterince ilgi görmeyen konu, SDE çalıştayından sonra birçok toplantıya konu olmuş ve Ahmet Davutoğlu'nun Hükümet Programına müstakil bir başlıkla girmiştir. Değerli akademisyen ***Arda Akçiçek,*** *bu çalıştaydan da istifade ederek,* ***2014 İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye'nin İnsani Gelişme Performansı*** *raporuyla kamuoyunda yeni yeni ilgi uyandıran konuyla ilgili ciddi bir katkı sunuyor.*

Dr. Murat Yılmaz

SDE İç Politika ve Demokratikleşme Koordinatörü

Giriş

İnsani gelişme, Soğuk Savaş'ın etkilerinin azalmaya başladığı 1990'ların başında kalkınma ekonomisi tartışmaları içinde yer almaya başlamış ve kalkınmanın yalnızca ekonomik gelişme düzeyiyle ölçülemeyeceği anlayışıyla gündeme gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, az gelişmiş ve tarihsel olarak sömürge olmuş ülkelerin refah düzeylerinin arttırılması amacına yönelmiş olan kalkınma ekonomisi; ekonomik gelişmenin insani kapasitenin arttırılmasında yeterli olmadığının fark edilmesi ve bu doğrultuda daha kapsamlı ve koordineli bir gelişme anlayışının benimsenmesi gerektiği teziyle "insani gelişme" yaklaşımını tartışmaya başlamıştır. Ekonomik büyüklükten öte insan üzerine odaklanılması gerektiğini söyleyen bu yaklaşım, kalkınmanın amaç ve araçlarının birbirinden ayrılması ve kalkınmanın nihai amacının insan olması, tüm faaliyetlerin insani kapasitenin geliştirilmesi üzerinden temellendirilmesi vurgusunu yapmıştır (Gürses, 2009:304).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bu anlayışın haklılığının daha da netleşmesi, ülkelerin toplumsal, ekonomik ve siyasi alanda arzu ettikleri dönüşüm ve gelişmeyi elde etmek amacıyla insani gelişme üzerine daha fazla odaklanmalarına neden olmuştur. İnsani kapasitenin geliştirilmesi yaklaşımıyla ekonomi politikalarını şekillendiren ülkeler, vatandaşlarının refah düzeylerini arttırma konusunda başarılı olmuşlardır.

Kalkınma konusundaki bu yaklaşım değişikliği Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nin kalkınmaya bakışını da değiştirmiş ve kalkınma; ekonomik büyüme, insani gelişme ve çevresel sürdürülebilirliği de içine alan bütüncül bir bakışla ele alınmaya başlanmıştır. Program, insani gelişme anlayışını benimseyerek 1990 yılından itibaren ülkelerin insani gelişme performanslarını ölçen ve sıralayan bir endeks hazırlamaya başlamıştır. Bu endeks, bir yandan ülkelerin insani gelişmeye yaptıkları yatırımları ölçmek bakımından önemli bir karşılaştırma ölçeği konumuna gelirken, diğer yandan da ülkelerin gelişmişlik ve refah düzeyleri hakkında fikir veren bir araştırma ve tanıtım aracına dönüşmüştür.

Türkiye, başından itibaren endeksin raporladığı ve sıralamalarda yer alan bir ülkedir. Bu çalışmanın amacı; insani gelişme olgusundan yola çıkarak, bu alandaki tek rapor ve endeks olan UNDP'nin 1990'dan beridir yayınlamakta olduğu İnsani Gelişme Raporları kapsamında Türkiye'nin özellikle 2014 Raporu'ndaki performansına ilişkin detaylı bir değerlendirme sunmak ve bu doğrultuda endekste daha iyi skorlar elde edebilmesi için bazı önerilerde bulunmaktır.

I. İnsani Gelişme Olgusu

İnsani gelişme, bireylerin seçeneklerini genişletme ve refah düzeylerini arttırma süreci olarak tanımlanabilir. Bu sürecin temel hedefi, insanların seçeneklerini arttırmak ve refahtan maksimum düzeyde faydalanmalarını sağlamaktır. Dolayısıyla insani gelişme; ekonomik büyüme ile insan kapasitesinin genişlemesi ve kullanımını bir araya getirerek, seçenekler üzerine odaklanan bir olgudur (Human Development Report, 1990:9-11).

Kalkınmanın birçok biçimi olmakla birlikte, insani gelişmeden bahsedildiğinde bireylerin yapabilirliklerinin genişletilmesi, sosyal, ekonomik ve siyasi fırsatların arttırılması ve sonuçta insan yaşamının bütüncül bir şekilde iyileştirilmesi anlaşılmalıdır (Aydınlıgil, 2009:1).

İnsani gelişmenin iki ana yönü vardır. Bunlardan ilki, insan yapabilirliklerinin oluşturulması; yani gelişmiş sağlık ve bilgi imkânlarının ve kapasitelerinin arttırılması, ikincisi ise kazanılmış bu kapasitelerin kültürel, sosyal ve siyasal hayatta aktif olarak kullanımına imkân oluşturulmasıdır. Bu, bireylerin uzun ve sağlıklı bir yaşam, eğitim ve makul standartlarda bir yaşam sürebilmek için gerekli kaynaklara sahip olmalarını; aynı zamanda hak ve özgürlüklerinin garanti altına alınmasını gerektirir (Human Development Report, 1990:1, 10).

İnsani gelişme düzeyi, çoğu zaman gelir düzeyiyle doğru orantılı olarak anlaşılsa da gelir, bu durumun tek pozitif faktörü değildir. Gelir, insani gelişme göstergesi olarak önemli bir faktör olsa da kişi başı gelir düzeyi yükselirken insani gelişme düzeyi düşen ülkelere rastlanmaktadır.

Buna ilaveten, insani gelişme ile bireysel mutluluk da birbiriyle karşılaştırılan iki unsurdur. Mutluluk ile insani gelişme düzeyi arasında bir bağlantı olmakla birlikte, kişilerin bireysel mutluluklarını etkileyen oldukça fazla faktör ve öznel öğe mevcuttur ve bunu ölçmek kolay değildir. Öte yandan, insani gelişmeyi ölçmeye yarayacak faktörleri sınırlamak ve bunları nesnel öğelere dönüştürmek mümkündür. Nitekim BM İnsani Gelişme Endeksi (İGE) bu faktörleri şu şekilde kabul etmektedir:

1- Uzun ve sağlıklı yaşam faktörü: İGE doğumda beklenen yaşam süresine endekslenmiştir. Bir toplumda bireylerin uzun ve sağlıklı bir yaşama sahip olmasının o toplumda hem yaşam kalitesinin hem de sağlık hizmetlerinin iyi olduğunu gösterdiği kabul edilmektedir.

2- Bilginin üretimi ve bilgiye erişim faktörü: Endeks başlangıçta okur-yazarlık oranını baz alıyorken, okur-yazarlığın artık insani gelişme göstergesi olmaktan ziyade, temel bir insani ihtiyaç olduğu ve oranının dünya genelinde oldukça yükseldiği kabulünden yola çıkarak okullaşma, yani bireylerin eğitim düzeylerini temel gösterge olarak almaya başlamıştır. Keza, İGE, bir toplumda bilgi üretimi ve bilgiye erişim olanaklarını etkileyen temel faktörün bireylerin eğitim düzeyi olduğunu kabul etmektedir.

3- Makul standartlarda bir yaşam için gerekli kaynak: Endeks tarafından insani gelişmenin üçüncü faktörü olarak kabul edilmektedir. Bu faktörün baz aldığı temel gösterge ise başlangıçta kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) olsa da daha sonra bu göstergenin çok gerekçi olmadığına kanaat getirilerek kişi başı gayri safi milli gelir (GSMG) göstergesi baz alınmaya başlanmıştır. Ülkeler arasındaki fiyat farklarını da minimuma indirmek açısından bu gösterge satın alma gücü paritesine çevrilmiştir.

Sonuç olarak, insani gelişme yaklaşımı, kalkınma sorunlarını yeniden ele alarak, öncelikle insanın geliştirilmesine odaklanmış politikaların üretilmesini gerekli kılmaktadır. Bu yaklaşım, kalkınma anlayışının odak noktasını ekonomik büyüklük göstergelerinden insan merkezli politikalara taşımaktadır.

II. İnsani Gelişme Endeksi'nin Özellikleri

İGE, UNDP'nin her yıl düzenli olarak yayınladığı ve ülkeleri, belirli verileri dikkate alarak insani gelişmişlik düzeylerine göre sıraladığı bir endekstir. Endeks "kalkınmanın ve kalkınma performansının sadece ekonomik olmayan boyutları kapsamında da ölçülebileceğini göstermeye çalışan, ulusal ve uluslararası kıyaslamalı veri ve istatistiklere dayalı bir ölçüt örneği olarak gösterilmektedir" (Aydınlıgil, 2009:5). Bu endeks, her yıl dünyada insani gelişimi etkileyen bir tema üzerine odaklanarak, rapor olarak yayınlanmaktadır. Raporun 2014 yılı için teması "İnsani Gelişmeyi Sürdürmek: Kırılganlıkları Azaltmak ve Direnci İnşa Etmek" olmuş ve temel vurgu; insani gelişmenin devam ettiği, ancak hâlihazırda kırılgan alanlara ilişkin direnç geliştirmenin gerekliliği üzerine olmuştur.

İGE, üç temel veri setinin bir araya getirilmesi ile hesaplanmaktadır. Bunlar; sağlık, eğitim ve gelirdir. Sağlıkta baz alınan temel gösterge başından beri *doğumda beklenen yaşam*

*süresi*dir. 2010 yılından beridir eğitim veri seti için kullanılan göstergeler, *ortalama okullaşma yılı* ve *beklenen okullaşma yılı*dır. Endeks, yine 2010 yılından beridir gelir için satınalma gücü paritesine dönüştürülmüş *kişi başı gayri safi milli gelir*(GSMG) göstergesini kullanmaktadır. Bu veriler dikkate alındığında, endeks insani gelişmeyi, yaşam süresi, bilgiye ulaşım ve yaşam standardı kriterlerine bağlamaktadır.

İGE Gösterge Kategorileri

Doğumda Beklenen Yaşam Süresi(YIL)	Ortalama Okullaşma (YIL)	Beklenen Okullaşma (YIL)	GSMG (Kişi Başı – Satın alma gücü paritesi $)
Sağlık	Eğitim		Gelir
İnsani Gelişme Endeksi			

İGE, sağlık, eğitim ve gelir kategorilerinde belirlediği değerleri bir formül içine yerleştirerek kullanmaktadır. İGE için sağlık kategorisinde hesaplanan değer doğumda beklenen yaşam süresidir. Bu, eğitim için ortalama okullaşma yılı ve beklenen okullaşma yılı, gelir içinse satınalma gücü paritesine dönüştürülmüş gayri safi milli gelirdir.

Endeks, insani gelişme düzeyini takip ederek her gösterge için farklı minimum ve maksimum değerler tespit etmektedir. Örneğin, 2014 Endeksi hazırlanırken doğumda beklenen yaşam süresi minimum 20, maksimum 85 yıl olarak alınmıştır. Bunun temel nedeni, tarihsel gelişim trendinde insanlığın doğumda 20 ila 85 yıllık bir yaşam süresine ulaşan bir gelişmişlik seviyesine sahip olduğu varsayımıdır. Minimum-maksimum değerler beklenen okullaşma yılı için 0-18, ortalama okullaşma yılı için 0-15 ve gelir için 100-75.000 Dolardır.

2014 İGE Minimum-Maksimum Gösterge Değerleri

Veri Seti	Göstergeler	Minimum-Maksimum Değerler
Sağlık	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	20-85
Eğitim	Beklenen Okullaşma Yılı	0-18
	Ortalama Okullaşma Yılı	0-15
Gelir	GSMG (Kişi Başı – Satın alma gücü paritesi $)	100-75,000

Belirlenen bu minimum ve maksimum değerler aracılığıyla, her bir gösterge 0 ile 1 arasında bir değere dönüştürülmekte ve İGE formülüne bu şekilde yerleştirilmektedir. İGE skoru da dâhil olmak üzere her bir gösterge maksimum 1 skorunu alabilmektedir.

Gösterge Hesap Formülü

$$\frac{Asıl\ Değer - Minimum\ Değer}{Maksimum\ Değer - Minimum\ Değer} = D\ (0 - 1)$$

İGE Hesap Formülü

$$İGE = \sqrt[3]{D\ sağlık \times D\ eğitim \times D\ gelir}$$

Örneğin doğumda beklenen yaşam süresi 75 olan bir ülkenin sağlık göstergesi 2014 yılı için şu şekilde hesaplanmaktadır: (75-20) / (85-20) = 0,846. Bu değer İGE hesap formülüne yerleştirilerek eğitim ve gelir değerleriyle birlikte geometrik ortalaması alınmaktadır.

Endeks başından beri, insani gelişmenin önemli bir parçasının kişi başı gelir olduğunu kabul etmekle birlikte, gelirin tek başına gelişmişliği gösteremeyeceğini kabul ederek, sağlık ve eğitim verilerinin önemine yaptığı vurguyu arttırmıştır. Daha önceki hesaplama formülünde gelirdeki artışın endeks değerini fazlaca etkilemesi nedeniyle, bu etkiyi azaltmak ve aynı anda sağlık ve eğitimdeki gelişmenin de önemini vurgulamak için 2010 yılından itibaren hem gelire ilişkin hesaplamasını değiştirmiş ve gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH) yerine gayri safi milli gelir (GSMG) göstergesini kullanmaya hem de üç veri setinin geometrik ortalamasını almaya başlamıştır. Böylelikle sağlık ya da eğitim alanlarında çok fazla gelişme göstermeyen, ancak geliri artan bir ülkenin endeks değerinin fazlaca artmasının önüne geçilmiştir. Buna ilaveten GSMG, ulusal fiyat düzeyleri arasındaki farkı ortadan kaldırmak için başından itibaren satın alma gücü paritesine dönüştürülmektedir.

2014 İGE'nin kullandığı veri kaynaklarına baktığımızda doğumda beklenen yaşam süresi için *UNDESA (2013)*, ortalama okullaşma yılı için *Barro and Lee (2013), UNESCO Institute for Statistics (2013)*, beklenen okullaşma yılı için *UNESCO (2013)*, GSMG (Kişi başı) için de *World Bank (2014), IMF (2014), UNSD (2014), UNDESA (2013)*verilerini kullandığını görmekteyiz.

Bu kaynaklar, 2014 Raporu için verilerin en güncel hali olan 2011, 2012 ve 2013 verilerini esas almışlardır. Bu veriler, ulusal kaynakların verileri baz alınarak hesaplanmaktadır.

2014 İGE için belirtilmesi gereken önemli bir husus, endekste yer alan değer ve sıralamaları da içeren veriler, ulusal ve uluslararası ajansların veri serilerini sürekli olarak güncellemeleri nedeniyle, önceki yıllarda yayınlanan değer ve sıralamalarla karşılaştırılabilir olmamasıdır (Human Development Report, 2014:155).

III. İnsani Gelişme Endeksi'nde Ülke Sıralamalarını Etkileyen Temel Faktörler

İGE'de ülke sıralamalarını etkileyen üç temel faktör vardır. Bunlar;

1. Ülkenin kendi performansı

2. Diğer ülkelerin performansı

3. Hesaplama tekniğinde ve veri setinde yapılan değişiklikler ve güncellemeler.

Bu kapsamda, 2014 İGE'ye baktığımızda her üç faktörün de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Endekste bir ülkenin üç temel veri setindeki (eğitim, sağlık ve gelir) genel performansındaki artış, sıralamada o ülkeyi üste çıkarabilir olsa da, eğer diğer ülkeler daha iyi bir performans sergilemişlerse, performans artışının sıralamada üste çıkmaya etkisi fazla olmayabilir. Öte yandan, İGE belirli dönemlerde hesap tekniğini veya veri setini değiştirmiş ve bu, ülke sıralamalarına etki etmiştir. Örneğin, 2010 yılında Endeks, veri setlerini değiştirmiş ve bu yıl –diğer faktörlerin de etkisi göz önünde bulundurulmak kaydıyla- Türkiye, 79. sıradan 83. sıraya gerilemiştir. Daha önemlisi, Türkiye'deki İGE faktörleri önemli ölçüde iyileşme göstermiş olduğu halde bu değişiklikle Türkiye'nin İGE değeri 90'lı yıllardaki seviyeye gerilemiş gibi görünmüştür.

İGE'de belirli veri setlerinin artık insani gelişmişliği yansıtmak bakımından işlevsel olmadığına inanılarak 2010 yılında değişikliğe gidilmiş ve yetişkin okur-yazarlık oranı ile gayri safi okullaşma oranı veri setleri yerine, ortalama okullaşma yılı ve beklenen okullaşma yılı veri setlerinin, ayrıca GSYH yerine GSMG'nin hesaplanmaya katılmasının daha anlamlı sonuçlar vereceğine kanaat getirilmiştir. Yine gelirin insani gelişmişliği etkileyen en önemli faktör olmadığı düşüncesiyle, bu faktörün etkisini gerçek düzeye çekmek için aritmetik ortalama yerine, üç faktörün geometrik ortalaması alınmaya başlanmıştır.

Bunlara ilaveten, belirli dönemlerde insani gelişmişlik standartlarının değiştiği hesaplamaları yapılarak, eğitim, sağlık ve gelire ilişkin minimum ve maksimum değerler revize edilmekte ve hesaplamalar buna göre yapılmaktadır.

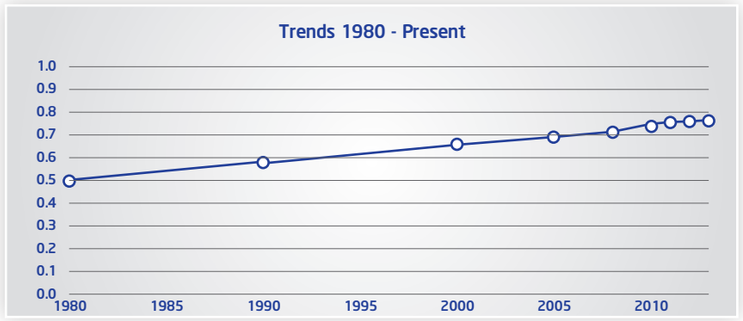
İGE'de sıralama, analiz dönemi açısından ülkelerin performans kıyaslaması adına bir ölçüt sunsa da yıllar itibariyle bakıldığında, sıralamadaki oynamalar yerine ülke puanlarının trendine bakmak daha anlamlı sonuçlar verebilir. Bununla birlikte, yıllar itibariyle yapılacak değerlendirme, gelişmenin sürekliliği açısından bir değerlendirme yapma imkânı da verecektir. Bu açıdan bakıldığında, örneğin Türkiye 2008-2013 yılları arasında sıralamada 16 basamak yükselip 69. sıraya yerleşmiş olmakla birlikte 2000-2013 yılları arasında İGE oranında % 1.16 büyüme yakalamış ve bu oranla aynı dönemde sıralamada kendi üstünde bulunan tüm ülkelerden daha iyi bir performans göstermiştir.

IV. Türkiye'nin 2014 İGE Performansı

Türkiye, İnsani Gelişme Raporlarının yayınlanmaya başladığı 1990'dan beridir raporlarda ve endekslerde yer almıştır. Bu kapsamda Türkiye'nin tarihsel gelişimini takip etmek mümkün gözükse de Endeks, belli bir standartla ancak 2000 yılında tanışmıştır. Ne var ki bu yıldan sonra da baz alınan göstergelerin ve hesap tekniklerinin değişmesi detaylı kıyaslamayı güçleştirmektedir.

Buna rağmen, 2014 İnsani Gelişme Raporu'nda yayınlanan ve beşer yıllık trendleri ortaya koyan tabloya göre, Türkiye 1980'den bu yana insani gelişme düzeyi sürekli artan bir ülke olmuştur.

Türkiye'nin İnsani Gelişme Trendi 1980-2013

Kaynak: *http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUR (Erişim tarihi: 6.01.2015)*

Türkiye, 10 ila 15 yılda bir İGE skorunu 0,1 civarında arttırmıştır. 1980'lerde 0,5 civarında olan skoru 1990'da 0,6 düzeyine ve 2005'te 0,7 civarına çıkmıştır.

Türkiye'nin Yıllar İtibariyle 2014 Hesap Yöntemiyle Dönüştürülmüş İGE Değerleri

1980	1990	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
0,496	0,576	0,653	0,687	0,710	0,738	0,752	0,756	0,759

Kaynak: *2014 Human Development Report*

İGE açısından vurgulanması gereken önemli bir husus; *ülke sıralamalarının*, ülke performanslarını yıllar itibariyle kıyaslamak açısından yanıltıcı olmasıdır. Bunun nedenleri; her yıl sıralamaya giren ülkelerin sayısının değişmesi, bazı ülkeler iyi performans göstermiş olmalarına rağmen bazılarının performansının daha iyi olması, performans katsayılarının gösterge rakamları küçüldükçe artması, hesaplama tekniklerinin ve göstergelerin değişmesi vb. olarak sayılabilir. Örneğin bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin gösterge değerleri sürekli iyileşirken sıralamada 65 ile 95 arasında gidip gelmeler yaşamıştır. Dolayısıyla sıralama, ancak verili yıl itibariyle ülkeler arası kıyaslamayı yansıtması açısından anlamlı olabilmektedir.

Bu açıdan özellikle Endeksin standartlaştığı 2000 yılından sonraki gösterge verilerine baktığımızda Türkiye her bir gösterge değerinde sürekli bir artış yakalamış ve nihayet 2009 yılında *orta insani gelişme* düzeyinden *yüksek insani gelişme* düzeyine çıkmıştır.

Türkiye'nin Yıllar İtibariyle İGE Gösterge Değerleri 2000-2014

Rapor Yılı	İGE	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Ortalama Okullaşma Yılı	Beklenen Okullaşma Yılı	GSMG (Kişi başı - Satın Alma Gücü Paritesi $)	Sıralamadaki Yeri	İnsani Gelişme Düzeyi	Sıralamaya Giren Ülke Sayısı
2014	0,759	75,3 (2013)	7,6 (2012)	14,4 (2012)	18,391 (2011)	69	Yüksek	187
2013	0,722	74,2 (2012)	6,5 (2010)	12,9 (2011)	13,710 (2005)	90	Yüksek	186
2012[a]								
2011	0,699	74,0	6,5	11,8	12,246 (2005)	92	Yüksek	187
2010[b]	0,679	72,2	6,5	11,8	13,359 (2008)	83	Yüksek	169
			Yetişkin okur-yazarlık oranı (% - 15 yaş ve üzeri)	Karma Gayri Safi Okullaşma Oranı (%)	GSYH (Kişi başı - Satın Alma Gücü Paritesi)			
2009	0,806	71,7 (2007)	88,7 (1999-2007)	71,1 (2007)	12,955 (2007)	79	Yüksek	182
2007-2008	0,775	71,4 (2005)	87,4 (1999-2005)	68,7 (2005)	8,407 (2005)	84	Orta	177
2006	0,757	68,9 (2004)	87,4 (2004)	69,0 (2004)	7,753 (2004)	92	Orta	177

2005	0,750	68,7 (2003)	88,3 (2003)	68,0 (2002/03)	6,772 (2003)	94	Orta	177
2004	0,751	70,4 (2002)	86,5 (2002)	68,0 (2001/02)	6,390 (2002)	88	Orta	177
2003	0,734	70,1 (2001)	85,5 (2001)	60,0 (2000/01)	5,890 (2001)	96	Orta	175
2002	0,742	69,8 (2002)	85,1 (2000)	62,0 (1999)	6,974 (2000)	85	Orta	173
2001	0,735	69,5 (1999)	84,6 (1999)	62,0 (1999)	6,380 (1999)	82	Orta	162
2000	0,732	69,3 (1998)	84,0 (1998)	61,0 (1998)	6,422 (1998)	85	Orta	174

a- 2012 yılında rapor yayınlanmamıştır. b- İGE, 2010 yılından itibaren veri setlerini değiştirmiş ve yetişkin okur-yazarlık oranı ve karma gayri safi okullaşma oranı yerine ortalama okullaşma yılı ve beklenen okullaşma yılı göstergelerini baz almaya başlamıştır.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin İGE değeri 2010 yılına kadar düzenli bir artış içindeyken 2010 yılında baz alınan veri setlerinin değiştirilmesi nedeniyle İGE değeri 0,2 civarında ciddi bir düşüş yaşamış, ancak aynı değişiklik tüm ülkelere yansıdığı için sıralamadaki yeri pek değişmemiştir. Öte yandan, İGE'nin 2014 yılında veri güncellemesi yapması ve hesaplama tekniğini değiştirmesi, Türkiye'nin İGE değerini 0,03 civarında küçük bir düzeyde arttırmış olsa da sıralamada 21 basamak yukarı çıkarmıştır. Sıralamadaki bu öne çıkış hesaplama tekniğinin değiştirilmesiyle ve büyük ölçüde Türkiye'ye ilişkin verilerin güncellenmesiyle ilişkilidir. 2013'ün değerlerine baktığımızda İGE'nin veri güncellemesiyle birlikte Türkiye'nin değerlerinin de ciddi bir artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, 2011 ile 2013 arasında Türkiye'de veri değerleri çok az artmış ve Türkiye sıralamada 2 puan öne geçebilmiştir. Ne var ki, 2014 değerlendirmesinde verilerdeki ciddi artış ve veri güncelliğinin sağlanmış olması[1] Türkiye'ye sıralamada ciddi bir avantaj sağlamıştır. Öte yandan 2010-2013 yılları arasındaki değişimlere baktığımızda (2014 değerlendirmesini bu yıllarla kıyaslamak yanıltıcı olabilir) GSMG'nin çok değişmediği ancak diğer veri değerlerinin oynama yaptığı dönemlerde sıralama ve İGE değerinin daha fazla etkilendiği görülmektedir. Bu iki durum, İGE'de baz alınan verilerin güncelliğinin ve özellikle sağlık ve eğitim alanındaki gelişmelerin önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

V. Türkiye'nin 2014 İGE Performansı

2014 İGE'de 187 ülke sıralamaya tabi tutulmuştur. 187 ülkenin İGE ortalaması 0,702 çıkarken İGE değeri en yüksek çıkan ülke 0,944 ile Norveç ve en düşük çıkan ülke 0,337 ile Nijer olmuştur. Türkiye endekste 0,759 ile 69. sırada, yüksek insani gelişmişlik düzeyinde yer almıştır. Bu skorla Türkiye, hem genel dünya ortalamasının hem de tüm bölgesel ortalamaların üzerindedir.

1 2014 İnsani Gelişme Raporu, 2013 yılının performansını değerlendirmektedir. Bu yıl Türkiye için 2011-2013 yıllarına ait veriler baz alınmıştır. Veri güncelliğinin bu şekilde sağlanmış olması, gerçek değerlerin ve sıralamanın ortaya çıkması adına önemlidir.

Türkiye'nin 2014 İGE Değerleri

Rapor Yılı	İGE	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Ortalama Okullaşma Yılı	Beklenen Okullaşma Yılı	GSMG (Kişi başı - Satın Alma Gücü Paritesi ($)	Sıralamadaki Yeri	İnsani Gelişme Düzeyi	Sıralamaya Giren Ülke Sayısı
2014	0,759	75,3 (2013)	7,6 (2012)	14,4 (2012)	18,391 (2011)	69	Yüksek	187

Bu değerlere bakıldığında baz alınan yılların 2011, 2012 ve 2013 olduğu görülmektedir. Bu, hem genelde hem de önceki yıllarla kıyaslandığında daha güncel sayılabilecek verilerin baz alındığını göstermektedir. Ancak bu değerler ile ulusal değerler arasında yine de fark bulunmaktadır. Örneğin, İGE'nin, UNDESA 2013'ten aldığı veriye göre Türkiye için doğumda beklenen yaşam süresi 75,3 olarak kabul edilmiştir. Oysa TÜİK (2013) verilerine göre Türkiye'de doğumda beklenen yaşam süresi 76,3'tür. Eğer İGE, TÜİK verisini baz almış olsaydı Türkiye'nin İGE değeri 0, 764 olacak ve Türkiye, 67. sırada yer alacaktı.

Bu alternatif hesaplama, Endekste hangi veri değerinin artış ya da azalışının daha etkili olduğunu görmek için de yapılabilir. Aşağıdaki tabloda bunun için bazı örnekler verilmiştir:

Rapor Yılı	İGE	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Ortalama Okullaşma Yılı	Beklenen Okullaşma Yılı	GSMG (Kişi başı - Satın Alma Gücü Paritesi $)	Sıralamadaki Yeri	İnsani Gelişme Düzeyi	Sıralamaya Giren Ülke Sayısı
2014	0,759	75,3 (2013)	7,6 (2012)	14,4 (2012)	18,391 (2011)	69	Yüksek	187
Alternatif Hesaplar*								
	0,764	**76,3**	7,6	14,4	18,391	67	Yüksek	187
	0,772	75,3	**8,6**	14,4	18,391	63	Yüksek	187
	0,796	75,3	7,6	**15,4**	18,391	50	Yüksek	187
	0,762	75,3	7,6	14,4	**19,391**	69	Yüksek	187

** Değiştirilen değerler yeşil renkle işaretlenmiştir. Her bir değer 1 puan arttırılmış ve buna göre Türkiye'nin alabileceği alternatif İGE değeri ve sıralaması hesaplanmıştır. GSMG, 1000 Dolar arttırılmıştır.*

Yukarıdaki alternatif hesaplamalardan da anlaşılacağı üzere, İGE değerine en fazla etki eden göstergeler sağlık ve eğitimdir. Diğerleri sabit tutularak, bir değerin 1 puan arttırılmasıyla yapılan alternatif hesaplarda, örneğin Türkiye'nin beklenen okullaşma yılı 14,4 yerine 15,4 olsaydı, Türkiye 50. sırada ve çok yüksek insani gelişme sınırında yer almış olacaktı. Ortalama okullaşma süresi 7,6 yerine 8,6 olsaydı, Türkiye'nin İGE skoru 0,772 olacak ve sıralamadaki yeri 63 olacaktı. Diğer yandan, yukarıda da belirtildiği üzere, GSMG'nin İGE'ye etkisi azaldığı için Türkiye bu kalemde 1000 Dolarlık bir artış sağlamış olsaydı bile İGE

değeri biraz yükselecek ancak sıralamadaki yeri aynı kalacaktı. Yani İGE skoru 0,759'dan 0,762'ye yükselecek ancak sıralamada yine 69. olacaktı. Bu durum tekrar gösteriyor ki insani gelişme için ülkelerin sağlık ve eğitim alanında kaydettiği ilerlemeler gelir artışlarından daha önemli durumdadır. Dolayısıyla, bu alanlarda politika üretilmesi insani gelişme adına daha etkili olacakken, bu noktada vurgulanması gereken bir husus eğitim ve sağlık alanında uygulanacak politikaların sonuçlarının çok daha uzun vadede alındığı ve politikaların bu durum göz önünde bulundurularak üretilmesinin gerekliliğidir.

VI. 2014 İnsani Gelişme Endeksi'nde Türk Cumhuriyetlerinin Durumu

2014 İGE'de Türk Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın durumuna baktığımızda, bu ülkelerden sadece iki tanesinin (Azerbaycan ve Kazakistan) yüksek insani gelişme düzeyinde olduğunu, geri kalanının ise orta düzeyde kaldıklarını söyleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Kazakistan 0,757 İGE değeriyle 70., Azerbaycan 0,747 İGE değeriyle 76., Türkmenistan 0,698 İGE değeriyle 103., Özbekistan 0,661 İGE değeriyle 116. ve Kırgızistan 0,628 İGE değeriyle 125. sırada yer almıştır.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin 2014 İGE Değerleri

Ülke (2014)	İGE	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Ortalama Okullaşma Yılı	Beklenen Okullaşma Yılı	GSMG (Kişi başı - Satın Alma Gücü Paritesi ($)	Sıralamadaki Yeri	İnsani Gelişme Düzeyi	Sıralamaya Giren Ülke Sayısı
Türkiye	0,759	75,3	7,6	14,4	18,391	69	Yüksek	187
Azerbaycan	0,747	70,8	11,2	11,8	15,725	76	Yüksek	187
Kazakistan	0,757	66,5	10,4	15,0	19,441	70	Yüksek	187
Kırgızistan	0,628	67,5	9,3	12,5	3,021	125	Orta	187
Özbekistan	0,661	68,2	10,0	11,5	5,227	116	Orta	187
Türkmenistan	0,698	65,5	9,9	12,6	11,533	103	Orta	187

Kaynak: *2014 Human Development Report*

Bu ülkeler arasında Türkiye'nin hemen ardında yer alan Kazakistan, doğumda beklenen yaşam süresi hariç diğer bütün veri değerlerinde Türkiye değerlerinin üzerindedir. Ne var ki iki ülke arasındaki doğumda beklenen yaşam süreleri farkı, Kazakistan'ı bir basamak geride bırakmıştır. Buna ilaveten, beş Türk Cumhuriyetinin de ortalama okullaşma yılları Türkiye'ninkinden uzundur. Türkiye'nin sağlık göstergeleri ve kişi başı GSMG'sinin yüksek olması, diğer yandan eğitim projeksiyonlarında beklenen okullaşma yılının yüksek çıkması Türkiye'yi insani gelişme düzeyinde öne taşımaktadır.

Türk Cumhuriyetleri arasındaki karşılaştırmaya baktığımızda Kazakistan'ın diğer ülkelerden daha iyi bir performans gösterdiği söylenebilir. Bu ülkenin özellikle okullaşma verilerinin birçok AB üyesi ülkeden daha iyi olmasına rağmen GSMG ve beklenen yaşam süresinin AB ülkelerinden kısa olması Kazakistan'ı geride bırakmaktadır.

Azerbaycan, Türk Cumhuriyetleri içinde en uzun ortalama yaşam süresine sahip ülke olarak görünmektedir. Kırgızistan'ın değerleri Kazakistan'a oldukça yakın olsa da bu ülkede GSMG'nin 3 bin Dolar civarında, çok düşük bir seviyede olması nedeniyle, Kırgızistan İGE'de oldukça geri sıralarda kalmıştır. Özbekistan ve Türkmenistan kıyaslaması için de aynı değerlendirme geçerlidir. Bu iki ülkenin değerleri birbirine çok yakın olsa da Türkmenistan'ın GSMG değerinin Özbekistan'ınkinin iki katından fazla olması nedeniyle sıralamada iki ülke arasında 13 basamak fark bulunmaktadır.

Bu ülkeler açısından 1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesinden sonraki süreç önemlidir. İnsani gelişme açısından özellikle 1990-2000 yılları arasında bu ülkelere ilişkin gelişme trendini ayrıntılı olarak elde edemesek de 2000'den sonra bu ülkelerde insani gelişme trendinin pozitif yönde olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, 1990-2000 yılları arasında Kazakistan'ın yıllık ortalama İGE büyüklüğü -0,09 iken bu değer 2000-2013 yılları arasında 0,84'e kadar çıkmıştır. Keza, Azerbaycan 2000-2013 yılları arasında 1,21 yıllık ortalama İGE büyüklüğü elde ederek aynı dönem Türkiye'nin büyüklük değerini de geçmiştir. Bu ortalama büyüklükle Azerbaycan'ın insani gelişme açısından ciddi bir ilerleme kaydettiği söylenebilir.

VII. Türkiye'nin İGE Değerini Yükseltmesi İçin Öneriler

Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun kurduğu 62. Hükümet, insani gelişme olgusunu Hükümet Programı'na almış ve bu konu üzerinde çalışmaların yoğunlaşacağını belirtmiştir. 62. Hükümet Programı'nda insanın çok boyutlu olduğu ve bu nedenle insani gelişme anlayışının da çok boyutlu ve nitelikli olması gerektiği vurgulanarak güçlü ve toplum hizmetinde bir sosyal devlet anlayışıyla, nitelikli ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesine odaklanılmış, medeniyet ve kültürü bunun parçası haline getirmeye çalışan politikalar üretilmesi gündeme alınmıştır. Hükümet, hedefini çok yüksek insani gelişme eşiğini aşmak olarak koymuş ve bu kapsamda sosyal alan ile ekonomi ve demokrasi arasında güçlü bağların kurulacağını dile getirmiştir (62. Hükümet Programı). Böylelikle Hükümet, insani gelişme olgusunu önemsediğini ve konuya bütüncül baktığını ortaya koymuştur.

Türkiye'nin İGE değer ve sıralamalarında daha yüksek skorlar elde etmesi için iki temel unsuru dikkate alması gerekmektedir. Bunlardan ilki, UNDP'nin elde ettiği verilerin doğruluğu ve güncelliği, ikincisi ise ülkelerin sağlık, eğitim ve gelir faktörlerinde gösterdikleri performanstır.

Bu iki unsur Türkiye açısından kısa ve uzun vadede iki önemli genel politikanın da geliştirilmesine ihtiyaç doğurmaktadır. Bu politikalardan ilki UNDP verilerinin doğru ve güncel olmasını sağlamak için stratejilerin geliştirilmesidir. Bu doğrultudaki stratejiler üç süreci içermektedir. Bu süreçlerden ilki, Türkiye'nin özellikle İGE'nin kullandığı istatistiki verileri doğru ve güncel bir şekilde, titizlikle üretmesidir. Bu istatistiki veriler yıllık ortalama nüfus artış oranından, yıllık sağlık harcamaları toplamına, hapishane nüfusundan cinayet oranlarına kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. İkinci süreç, bu verilerin koordinasyonudur. Bu kapsamda, farklı kurum ve kuruluşlarca üretilmesi gereken bu istatistiklerin zamanında ve doğru üretilmesi için, bir koordinasyon merkezinin bulunması önemlidir. Keza bu merkez, verilerin zamanında ve güncel olarak UNDP'ye ulaştırılması süreci olan üçüncü süreçte

de önemli bir rol üstlenecektir. Bu kapsamda TÜİK bünyesinde, İGE'nin istatistiki verilerinin üretilmesiyle ilişkili tüm kamu kurum ve kuruluşlarından üyelerin meydana getireceği bir koordinasyon merkezi/birimi, verilerin zamanında, doğru ve güncel üretilmesi ve UNDP'ye ulaştırılmasında etkili olabilir. Dolayısıyla, kısa vadede istatistiki verilerin üretilmesi sorunu ortadan kalkmış olacaktır.

Türkiye'nin İGE değerini yükseltmek ve sıralamada üst basamaklara çıkmak için geliştirmesi gereken ikinci uzun vadeli ve kalıcı politika ise insani gelişme olgusuna sürekli ve gerçekçi bir amaç olarak bakıp, özellikle eğitim ve sağlık alanındaki göstergelerini yükseltecek kamu politikaları üretmesidir. Bu kapsamda, MEB, YÖK, Sağlık ve Kalkınma Bakanlıklarının sağlık ve eğitim hizmetlerinin kalitesine odaklanan ve bu hizmetlerden herkesin eşit faydalanmasını sağlayan politikalara odaklanması önemlidir (Gür, 19 Ağustos 2014). Türkiye'nin özellikle, eğitim göstergeleri olan ortalama okullaşma ve beklenen okullaşma gösterge değerleri oldukça düşüktür. Öte yandan, bu alanlarda kaydedilen ilerlemelerin İGE'yi etkileme güçleri, sağlık ve gelire göre daha fazladır. Ne var ki sağlık ve eğitim alanına yapılan yatırımların insani gelişmeyi arttırıcı yatırımlar olması gerekmektedir. Buna ilaveten, bu yatırımların sonuçlarını kısa vadede elde etmek de pek mümkün değildir. Dolayısıyla, Türkiye'nin uzun vadede insani gelişme yatırımlarını planlayacak kurumsal mekanizmaları oluşturması elzemdir. İnsani gelişmenin bir amaç olarak görülmesi ve kurumsallaştırılması için bu alanda çalışma yapan kurumların oluşturulması, alana yönelik işbirliklerinin ve koordinasyonun güçlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, örneğin insani gelişme alanında akademik çalışmalar yürütecek enstitü tarzı bir yükseköğretim kurumunun oluşturulması, hatta bu yönde Kalkınma Ajansı modelinde bir kamu kurumunun plan, strateji, politika ve yatırım geliştirme ve uygulama yönünde yetkilendirilmesi, işbirlikleri ve koordinasyon sağlaması bir öneri olarak ortaya konabilir.

Sonuç

İnsani gelişme, kalkınmanın yalnızca ekonomik büyüme ile sağlanamayacağını ve insan üzerine odaklanmanın gerekliliğine vurgu yapar. Bireylerin seçeneklerinin genişlemesi ve refah düzeylerinin arttırılması, insani gelişmenin temel amacıdır. Bu amaç çerçevesinde insani gelişme, uzun ve sağlıklı bir yaşamı, bilgiye erişimi ve makul standartlarda bir yaşama sahip olabilmek için gerekli kaynakları vazgeçilmez olarak görür.

1990'lı yıllardan itibaren UNDP, kalkınma konusuna bakışını değiştirerek ekonomik kalkınmanın yanına insani kalkınmayı ve çevresel sürdürülebilirliği de eklemiştir. Bu kapsamda 1990'dan beridir ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerini ölçen bir endeks yayınlamaktadır. Bu endeks insani gelişmişlik bakımından ülkeleri kıyaslamakla birlikte, hem bu ülkelerin gelir, sağlık, eğitim gibi alanlarda gösterdikleri performansa ilişkin değerlendirme yapabilme imkânı vermekte hem de bu ülkeler açısından önemli bir tanıtım aracına dönüşmektedir.

Türkiye 1990'dan beridir İGE raporlarında yer almakta ve yıllar itibariyle insani gelişme alanında skorunu yükseltmektedir. Öte yandan, Türkiye'nin hem bütüncül insani gelişme politikaları üretmekte hem de İGE veri setlerinde kullanılan değerlerin istatistiğini elde etmek konusunda sorunları vardır. Bu kapsamda Türkiye'nin kısa vadede istatistik sorununu çözmesi ve uzun vadede bütüncül insani gelişme politikalarına odaklanması gerekmektedir. Bu, Türkiye'yi son dönemde yakaladığı ekonomik büyümenin de etkisiyle sürdürülebilir kalkınma alanına çekmek açısından önemlidir.

Kaynakça

Aydınlıgil, Seyhan. İnsani Kalkınma Yaklaşımı: İyi Yönetişim ve Sosyal Politika için Önermeler, 4. Bölgesel ve Yönetişim Sempozyumu, Ankara, 19-20 Kasım 2009.

Demir-Şeker, Sırma. *Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi,* Kalkınma Bakanlığı, Ekim 2011.

Gür, S. Bekir. İnsani Gelişme'de İlerliyor Muyuz?, *Star*, 19 Ağustos 2014.

Gürses, Didem. İnsani Gelişme ve Türkiye, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 21, Haziran 2009, ss. 339-350.

UNDP, *Human Development Report 1990*, 1990, New York.

UNDP, *Human Development Report 1991*, 1991, New York.

UNDP, *Human Development Report 1992*, 1992, New York.

UNDP, *Human Development Report 1993*, 1993, New York.

UNDP, *Human Development Report 1994*, 1994, New York.

UNDP, *Human Development Report 1995*, 1995, New York.

UNDP, *Human Development Report 1996*, 1996, New York.

UNDP, *Human Development Report 1997*, 1997, New York.

UNDP, *Human Development Report 1998*, 1998, New York.

UNDP, *Human Development Report 2000*, 2000, New York.

UNDP, *Human Development Report 2001*, 2001, New York.

UNDP, *Human Development Report 2002*, 2002, New York.

UNDP, *Human Development Report 2003*, 2003, New York.

UNDP, *Human Development Report 2004*, 2004, New York.

UNDP, *Human Development Report 2005*, 2005, New York.

UNDP, *Human Development Report 2006*, 2006, New York.

UNDP, *Human Development Report 2007-2008*, 2008, New York.

UNDP, *Human Development Report 2009*, 2009, New York.

UNDP, *Human Development Report 2010*, 2010, New York.

UNDP, *Human Development Report 2011*, 2011, New York.

UNDP, *Human Development Report 2013*, 2013, New York.

UNDP, *Human Development Report 2014*, 2014, New York.

62. Hükümet Programı, 1 Eylül 2014, http://www.basbakanlik.gov.tr/docs/KurumsalHaberler/HProgram.pdf

İnsani Gelişme Raporları resmi web sayfası, http://hdr.undp.org/en, (Son erişim tarihi: 08.01.2015)

Türkiye İstatistik Kurumu resmi web sayfası, http://www.tuik.gov.tr/Start.do (Son erişim tarihi: 08.01.2015)

İnsani Gelişme Endeksi Çalıştayı / *SDE - 24.08.2014*

